

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 35.051.054 у Львівському національному
університеті імені Івана Франка,
доктору історичних наук, професору, завідувачу
кафедри історії середніх віків та візантиністики
Львівського національного університету
імені Івана Франка
Войтовичу Леонтію Вікторовичу

ВІДГУК

**офіційного опонента Івангородського Костянтина Васильовича,
доктора історичних наук, доцента, на дисертацію
Різуна Назара Тарасовича
«Ранньодержавні інститути скандинавів і слов'ян
у VIII–XII ст.: “тінг” і “віче”»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
в галузі знань 03 «Гуманітарні науки»,
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»**

Ступінь актуальності обраної теми дослідження. Проблематика середньовічного політогенезу європейських країн набуває дедалі помітнішої актуальності у сучасній історичній науці. Водночас ця обставина набуває неабиякого значення, з огляду на практичну відсутність висвітлення озвученої проблематики саме у сегменті новітньої української історіографії, в межах якої, на превеликий жаль, доводиться сьогодні ще й діагностувати майже цілковиту відсутність такого сегменту пізнання, як скандинавістика. За такої ситуації дослідження Назара Різуна щодо еволюції скандинавських і «балтослов'янських» ранньодержавних інститутів – тінга та віча впродовж VIII–XII ст. – є безсумнівно важливим і вчасним.

Варто при цьому також спеціально наголосити на бібліографічній складовій дисертації, що базується переважно на новітній скандинавській історіографії, котра майже не залучається вітчизняними дослідниками до праць стосовно означеного хронологічного відтинку, а відтак залишається й надалі невідомою загалу істориків, позаяк її українські переклади теж поки що відсутні. Відповідне розширення історіографічного спектру дозволяє

принаймні уникнути традиційно лінійного для української історичної науки бачення проблеми переважно за схемою «східні – західні погляди». Проте, що важливіше – збагатити цю систему координат віссю «північні – південні погляди». Адже як ми бачимо й у рецензованій праці – регіон Північної Європи в руслі політогенезу та християнізації був особливим у хронологічному вимірі.

Пропонована автором проблематика, крім потужного евристичного потенціалу, є водночас доволі непростою з погляду історико-лабораторних процедур, необхідних для її підготовки саме в рамках методологічного наповнення. Насамперед мова йде про поліваріативність виявів процесу політогенезу, що зумовило теперішню наявність різних концептуальних схем його інтерпретацій, до того ж багато в чому ускладнених їхньою інтердисциплінарною сутністю. Не полегшує справи той факт, що масштабність процесу політогенезу виявляється в усіх без винятку сферах, а отже, будь-якому його досліднику доводиться враховувати глибинні соціальні, культурні, етнічні, економічні, ментальні трансформації, зумовлені ним.

Очевидно, саме теоретична складова стала для дисертанта найголовнішим викликом у його спробі ретельно реконструювати й особливості функціонування скандинавських і слов'янських ранньодержавних інституцій, й власне процеси і форми державотворення в межах різних спільнот, яких дослідники за сталою історіографічною звичкою відносять до орбіти скандинавських і слов'янських «племен». Переконані, для рівня PhD-дисертації подібна теоретично-методологічна концептуалізованість навряд чи очікувана, проте її автору, зрештою, вдалося побудувати доволі притомну модель політичної еволюції впродовж майже п'яти століть скандинавських і слов'янських асамблей саме як елементів постання ранніх держав.

Обґрунтування наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Дисертація є першим у вітчизняній історичній науці дослідженням, присвяченим ранньодержавним інститутам скандинавів і слов'ян у VIII–XII ст. Цілком прийнятною є структура дисертації, що відповідає поставленим завданням і дає можливість з

достатньою повнотою висвітлити основні проблеми окресленої проблематики. Матеріал викладено на підставі типологічно-проблемного підходу логічно і послідовно. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на підрозділи), висновків, списку використаних джерел і літератури (алфавітної побудови) та додатків, до яких віднесені опубліковані автором праці за темою дослідження та відомості про апробацію результатів дослідження.

Формулювання Н. Різуном багатоаспектної актуальності обраної теми не залишає сумнівів у її науковій важливості та запитаності. Не викликає зауважень авторське формулювання об'єкта, предмета дослідження, його мети і завдань, географічних меж, а також практичного значення дисертації. Новизну результатів дисертаційного дослідження засвідчує залучення широкого кола різнопланових джерел та здійснений на їхній підставі компаративний аналіз скандинавських і слов'янських асамблей (тінга та віча), зокрема, аргументація на користь інституційності та спорідненості останніх, лексем їхнього означення в наративних джерелах, учасників, перебігу, функцій, еволюції, ролі в системах влади та процесах християнізації.

Відповідають необхідним вимогам технічне оформлення тексту роботи та наукового апарату. Доцільність розробки порушеної проблематики у вигляді окремої дисертації знаходить аргументацію й у тому, що вона є складовою науково-дослідної теми кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка «Середньовічна Європа, Візантія, Русь: політичні, економічні та культурні зв'язки (IX–XIV ст.)» (номер державної реєстрації 0115U003720). Важливо також відзначити, що частина дисертації була написана під час стажування автора у Віденському університеті в рамках програми обміну Erasmus+ (березень–червень 2018 р.).

Детально охарактеризовано джерельну базу дисертації, котру склали переважно середньовічні наративні твори – скандинавські саги, латиномовні хроніки, життя, руські літописи, а також певні археологічні відомості, які висвітлюють особливості розташування асамблей і дають змогу простежити їхню еволюцію. Варто відзначити прагнення Н. Різуна до критичного

застосування інформації про тінги та віча, котрі містять залучені ним джерела, зокрема врахування поглядів інших дослідників проблематики щодо порівняння таких асамблей на слов'янському та скандинавському матеріалах, зауваженні на відмінностях між ними. Відтак цілком погоджуємося із висновком, що істотна кількість непорозумінь у цій площині зумовлена в першу чергу недостатньою кількістю писемних джерел, які наразі доступні історикам. У той же час не до кінця зрозумілим є інформативне навантаження «археологічних джерел» і «рунічних написів» для дисертації Н. Різуна, оскільки вони проілюстровані лише історіографічним накопиченням.

Історіографічний підрозділ, як уже відзначалося вище, загалом, має не лише значення «обов'язкової» частини відносно історії вивчення проблеми, але й як важливий екскурс до новітньої скандинавської наукової думки щодо середньовічного політогенезу раних північно- та східноєвропейських держав. Доречним потрібно визнати й аналіз наукового доробку у цій царині українських, російських, польських дослідників. Характерною особливістю фахової літератури з окресленого напрямку цілком справедливо визначена відсутність компаративного підходу відносно типологічної схожості середньовічних асамблей у скандинавських і слов'янських спільнот. Втім, сам дисертант чомусь так і не наважився провести компаративний аналіз залучених до свого дослідження різних національних історіографічних шкіл, зосередившись винятково на двох складових – праці про тінг, і студії щодо віча, що не дозволяє, зокрема, побачити ні динаміку розвитку проблеми на різних етапах, ні точки зближення/розбіжностей між різними історіографічними традиціями у поглядах відносно об'єкту вивчення. Хоча не можна не погодитись із заключенням, що більшість фахівців, зрештою, акцентують увагу на соціально-політичному аспекті ритуалів і ритуального простору тінгів, визначаючи в такий спосіб тогочасні проблеми структурування влади та стосунків між правителями й підданими.

Теоретичні та методологічні аспекти дослідження Н. Різун подає доволі лапідарно, що зумовлено напевно загальним рівнем розвитку сучасної історичної науки у цьому сегменті пізнання минулого, позначеного теоретичною (у тому числі й термінологічною) неусталеністю та

дискусійністю концептуального залучення схем політогенезу до конкретного емпіричного матеріалу стосовно процесів у середньовічній Європі. Разом із тим, автор пропонує окреслення тих понять, якими оперує в рамках реконструкції функціонування ранньодержавних інститутів у скандинавів і слов'ян. Доречною варто визнати й спробу розібратися в інструментальній специфіці так званого компаративного методу дослідження, котрий визначається як основоположний стосовно порівняння тінгу та віча, на тлі характеристики суспільств з різних регіонів середньовічної Європи. Звернено увагу на термінологічну аморфність та понятійний глосарій, що дедалі частіше запозичують історики з арсеналу політичної антропології (chiefdom, вождівство, сегментарні структури, рання держава тощо).

Відчутна теоретична, термінологічна та історіографічна поліфонія стосовно схем політогенезу у Північній та Східній Європі на межі I–II тисячоліть до певної міри позначилася й на висвітленні Н. Різуном процесів державотворення та формування інститутів влади у скандинавів і прибалтійських слов'ян. Тому не до кінця зрозуміло, що ж являли впродовж VIII–XII ст. ті скандинавські та слов'янські «держави», котрі називаються ним і архаїчними, і племінними, і ранніми, і середньовічними, і вождівствами, і ранньофеодального типу, і просто феодальними.

Хоча не можна не погодитись із твердженням автора, що державотворчі процеси на цьому етапі мали різноспрямований характер у Норвегії, Швеції, Слов'янському Полаб'ї та Помор'ї, а відтак, у ході вивчення їхніх територіально-політичних утворень, необхідно застосовувати структурний аналіз щодо кожного регіону, аби провести очевидні паралелі, визначити подібні та відмінні ознаки. Зрештою, дисертант справедливо наголошує на тому, що ранні держави скандинавів і слов'ян утворилися в подібний спосіб (переважно шляхом об'єднання вождівств у єдине ціле), причому відповідна консолідація відбувалася на територіях, де концентрувалися економічні та релігійні центри, не в останню чергу пов'язані саме із досліджуваними ним асамблеями – тінгом і віче. Останні, виступаючи базовими інституціями скандинавських і слов'янських ранньодержавних спільнот, безсумнівно поступово кристалізували тогочасні «інститути влади», на чому цілком слушно акцентує свою увагу Н. Різун.

Гранично вдалим видається третій розділ дисертації, присвячений безпосередньо діяльності й учасникам тінгу та віча, зокрема в компаративному ракурсі, запропонованому їй автором. Наголошується на типологічній схожості еволюції та функціонування цих інституцій в межах скандинавського та слов'янського державотворення. Важливим є також намагання автора проаналізувати етимологію понять, які у різних європейських народів позначали досліджувані ним асамблеї та співвідношення цих термінів із категорією власне політичного інституту, котрий вони позначали. Інформативною виступає й пропонована градація відповідних зібрань, а також роль, місце та значення їхніх учасників у прийнятті політичних, соціальних та інших рішень, котрі розглядали такі асамблеї. Погоджуємося, що головними дійовими особами загальнодержавних і регіональних асамблей у скандинавів і слов'ян були представники еліти. Як і з тим, що найважливішими суспільно-політичними функціями скандинавських і слов'янських асамблей були організаційна, репрезентативна та об'єднавча, характеристика котрих наводиться у тексті дисертації.

Дослідження політогенезу скандинавських і слов'янських спільнот переконало Н. Різуна в тому, що ці суспільства на етапі формування в їхніх межах ранніх держав все ж таки не були ще чітко ієрархізованими, а тому не мали можливості стабільно контролювати велику за обширами територію, особливо на теренах малозаселеного Скандинавського півострова. З огляду на таку обставину, саме асамблеї на цьому етапі їхнього розвитку відігравали першорядну роль у системах влади, перебуваючи по суті у центрі політичного життя та маючи першорядний вплив на рядових мешканців. Означений факт доволі яскраво підтверджує й значення асамблей у поширенні християнства серед спільнот скандинавів і балтійських слов'ян, чому присвячений заключний розділ дисертації. В ньому автор чітко продемонстрував, що саме тінг та віче були найефективнішими інструментами розповсюдження нової віри серед слов'ян і скандинавів.

Наукова новизна отриманих результатів. Детальний аналіз дисертації Н. Різуна засвідчує, що її положення та висновки містять чималий новаторський потенціал, в тому числі:

– вперше зіставлено процеси формування ранніх держав у скандинавів

і слов'ян, обґрунтовано потребу системного типологічного порівняння тінгу й віча, встановлено наявність потрібних відомостей у писемних джерелах, здійснено компаративне дослідження скандинавських і слов'янських асамблей, а саме лексем на їх означення в наративних джерелах, учасників, перебігу, функцій, еволюції, ролі в системах влади та процесах християнізації, встановлено взаємозв'язки між різними рівнями владних повноважень у ранньодержавний період у скандинавів і слов'ян;

– уточнено аргументацію на користь інституційності та спорідненості тінгу й віча, переглянуто особливості суспільного ладу скандинавів і балтійських слов'ян, передусім становище стану жерців у лютичів і ранів;

– отримала подальший розвиток гіпотеза про типологічну та функціональну наближеність асамблей і культових осередків, а відповідно – правової та релігійної сфер, зокрема, подібність і практична синхронність християнізаційних процесів у регіоні, що досліджується.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані висновки, положення та пропозиції можуть бути використані в дослідженнях з історії середньовіччя, у скандинавістичних і славістичних студіях, для написання узагальнюючих праць і підручників та під час складання навчальних курсів із відповідних дисциплін. Узагальнений і проаналізований у дисертації масив новітньої наукової літератури, передусім скандинавського походження, в подальшому стане в нагоді не лише фахівцям-історикам, але й представникам інших галузей знань, що виявляють дослідницьку зацікавленість у залученні нових даних відносно історії скандинавських і слов'янських спільнот до власного пошукового поля (лінгвістика, етнологія, культурологія, антропологія тощо).

Особистий внесок здобувача в одержання наукових результатів. Дослідження виконане автором дисертації самостійно. Стосовно залучених автором до дослідження джерел і фахової літератури, в роботі присутні відповідні посилання.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності. Аналіз дисертації та наукових публікацій Н. Різуна, в яких представлені основні наукові результати дослідження, не дає підстав констатувати будь-якого допущення їхнім автором порушень академічної доброчесності

(плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації). Дисертація відповідає нормам законодавства про авторське право і суміжні права, та відображає прагнення здобувача надати достовірну інформацію щодо результатів власної наукової (творчої) діяльності.

Повнота викладу результатів дисертації. Основні положення та висновки, зроблені Н. Різуном за результатами дослідження, загалом аргументовані, вмотивовані та достовірні. Вивчення матеріалів дисертації засвідчує ґрунтовність і самостійність пропонованих положень, а також оригінальність одержаних за наслідками дослідження суджень, що підтверджує задекларовану автором наукову новизну його роботи. Дисертант продемонстрував належну фаховість і вміння глибоко осмислювати джерельний та історіографічний матеріал, логічно та послідовно презентувати авторське бачення та розуміння обраної наукової проблеми. На користь цього свідчить і належна апробація результатів його дослідження. Відповідно до чинних вимог дисертант має достатню кількість публікацій – 9 (із них 4 – іноземними мовами), серед яких 5 – у наукових фахових виданнях, 4 – публікації апробаційного характеру. Належну апробацію засвідчує й оприлюднення результатів дисертації на кількох міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації. Попри безперечні досягнення, котрими характеризується дисертація Н. Різуна, варто висловити деякі зауваження, що мають переважно рекомендаційний характер.

1. Успіх будь-якого наукового дослідження багато в чому залежить від чіткості його понятійно-категоріального апарату. Відтак впадає у вічі певна хаотичність у термінології, котру застосовує у дисертації Н. Різун без роз'яснення її смислового навантаження. Приміром, залишається тільки здогадуватися, що стоїть за такими поняттями, як «держави на основі племінної організації», «перехідний ранньодержавний устрій» (с. 17), «феодальна монархія» (с. 19), «територіальна організація державного типу» (с. 73), «рання феодальна держава» (с. 80, 82), «середньовічна держава» (с. 81), «інтеграція племінних організмів» (с. 91), «проміжний етап державотворення» (с. 162), «відносна архаїчність тогочасних правових норм» (с. 175) тощо.

Невизначеність автора помітна й у застосуванні ним поняття «рання держава». На жаль, відсилання до праці Л. Войтовича, де буцімто міститься необхідне теоретичне визначення цієї категорії (с. 17, посилання № 4), є не зовсім коректним, адже у згаданій праці така інформація відсутня, крім вказівки на погляди російських медієвістів із цього приводу, зокрема, й Н. Крадіна, чий непересічні теоретичні міркування відносно раннього політогенезу дисертант чомусь оминув увагою. Можливо саме через це в його роботі й поняття «вождівство» (chiefdom) має дещо розпливчастий вигляд (порів. на с. 71–72).

2. Аналізуючи джерельну базу дослідження, що зі зрозумілих причин не надто широка, все ж таки, аби продемонструвати її достатню репрезентативність, варто було би подати більш чітку класифікацію джерел за прийнятими у джерелознавстві критеріями (за типами, видами, походженням тощо). Не було б зайвим і авторське бачення труднощів відносно інтерпретації специфіки наявних наративних джерел – саг, хронік, житій, літописів. Як і його долучення до дискусії з приводу достовірності інформації, котру вони повідомляють сучасним історикам. Детальніше можна було би представити й спосіб долучення археологічних джерел, із поясненням механізму, завдяки якому вони стають важливими для реконструкції саме політичних процесів. На жаль, у п. 1.1 зовсім не згадано про «рунічні написи» та їхнє значення.

3. Дещо суперечливим виглядає й аналіз історіографії проблеми. Зокрема, варто було би виділити основні періоди розвитку історичної думки стосовно тематики, котра досліджується, запропонувати порівняльну характеристику національних історіографій щодо ранньодержавного політогенезу поміж скандинавських і слов'янських спільнот. Окремо варто було би виділити основні дискусії, що точаться поміж дослідниками означеної теми. До певної міри «бідною» виглядає історична думка стосовно «прибалтійських слов'ян», представлена в огляді лише двома українськими істориками (с. 67–68).

4. Значно покращило би стилістику дисертації й уникнення її автором дещо декларативних тверджень і загальновідомих фактів. Приміром, необґрунтованими виглядають наступні постулати: «археологічний матеріал

вказує на значну та неперервну присутність у цих місцях еліт» (який матеріал, яких еліт, як саме він це вказує?) (с. 82); «у X–XI ст. скандинавські та слов'янські еліти використовували політичні та ідеологічні стратегії, щоб створити держави... [а] перехід від племінних до феодальних утворень відбувався непросто» (с. 87); «з часом бенкети перестали відігравати [так у тексті] важливу політичну роль» (с. 103; проте, *cum grano salis*, формально вони досі грають таку роль у політикумі); «скандинавські топоніми... вказують на ключову роль еліт» (с. 139; втім, незрозуміло, в який спосіб їм це вдається?); «відомості про християнізацію засвідчують проміжний етап державотворення» (с. 162). До речі, в такому ракурсі доцільним виглядало б і з'ясування наявності/відсутності впливу християнізації на державотворення у скандинавів і слов'ян та навпаки.

5. Останній нюанс наштовхує також на думку, що дисертація Н. Різуна тільки б виграла, якби він проаналізував таку безсумнівно важливу й з історичного, й антропологічного поглядів обставину, як вплив тогочасних асамблей на формування ідентичності (-тей) поміж скандинавських і слов'янських спільнот (причому, ідентичності не лише власне політичної, але й з'ясування потенційного впливу тінгу та віча на ідентичність етнічну, соціальну, культурну). Тим більше автор, хоч і побіжно, зауважує такий ефект: «Зібрання сприяли формуванню спільнот, тобто локальній і регіональній інтеграції» (с. 129). Однак далі загальної констатації не розвиває цю тезу.

6. Порівнюючи слов'янський і скандинавський політогенези, дисертант зосередив основну дослідницьку увагу на слов'янських спільнотах, які мешкали в прибалтійському регіоні, що цілком справедливо, з огляду на визначені ним мету та завдання. Проте, зважаючи на хронологічну синхронність, територіальну близькість і компаративну методіку, визначену Н. Різуном у статусі основного методологічного інструменту, зовсім не завадило б, принаймні в якості збільшення панорамності загальноісторичного тла своєї роботи, провести певні паралелі із політогенезом східних слов'ян і проблемою «держави» Русь. Зокрема, в такому контексті доволі цікаво б виглядала легенда про Рюрика, роль віча в «закликанні варягів» і загалом політична еволюція в цей час віча в межах спільнот північно-східних слов'ян (передусім, локацій Новгород та Пскова).

7. Зрештою, дошкульним недоліком дисертації Н. Різуна доводиться визнати відсутність прикінцевих висновків до кожного із розділів.

В цілому, вказані огріхи мають частковий характер і не знижують наукового рівня дисертації, не впливають на загальну позитивну її оцінку.

Загальний висновок та оцінка дисертації. Рецензована дисертація виконана на належному науково-теоретичному рівні й відповідає всім вимогам, які висуваються до такого виду робіт. Обрану тему розкрито в повному обсязі, вирішено поставлені завдання, досягнуто мети дослідження та отримано нові результати, що мають теоретичне та практичне значення.

Дисертація Різуна Назара Тарасовича «Ранньодержавні інститути скандинавів і слов'ян у VIII–XII ст.: “тінг” і “віче”» відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» і п. 6 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, а її автор, Різун Назар Тарасович, заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

К. В. Івангородський

Підпис засвідчую.

Вчений секретар
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
д. е. н., проф.

Л. О. Кібальник